

SZABÓ MÁRTON

A politikatudomány határai

Vitazáró

A Politikatudományi Szemle 1999. évi negyedik számában „Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években” címmel megjelent tanulmányom (Szabó, 1999) a magyar közélet egyik figyelemre méltó jelenségével próbált számot vetni. Nevezetesen azzal, hogy hazánkban a rendszerváltozás után nem csökkent a társadalomtudósok, elsősorban a politikával hivatásszerűen foglalkozók publicisztikaírási kedve, ami ugyan tradíció nálunk, de mindig is heves viták és érzelmi megnyilvánulások tárgya volt. Az írásra egy bennünket jól ismerő osztrák kollégától kaptam az ösztönzést, aki úgy vélte, hogy a kelet-közép-európai társadalomtudományok átalakulásával foglalkozó és általa szerkesztett tanulmánykötetben feltétlen helye lenne egy olyan elemzésnek, amely a magyarországi helyzet alapján megvizsgálja ezt az érdekes, egyébként nem pusztán magyar jelenséget (Szabó, 2001). Már az ötlet felmerülése kapcsán azt gondoltam, hogy a társadalomtudósok közéleti aktivitása valóban elemzésre érdemes jelenség, de csak akkor, ha nem „tudjuk” már előre, hogy ez jó vagy rossz, hasznos vagy káros jelenség-e.

A tanulmányom megjelenése után kibontakozó vitában (Debreczeni, 2000; Jobbágy, 2000; Galló, 2000; Lakner, 2000; G. Fodor, 2001) azonban éppen ez a távolságtartó igyekezet váltotta ki a leghevesebb ellenállást, s az ezzel kapcsolatos érveket legpregnansabban Debreczeni József fogalmazta meg. Nem örültem az elutasításnak, nem mondhatom azonban, hogy meg voltam lepve. Írásom ugyanis nem úgy próbált távolságtartó lenni, hogy egy utólagos értékelés érdekében vetette el az előzetesen értékelő attitűdöt. Az elemzés során ugyanis világossá vált számomra, hogy ha a tudósok közéleti szereplésének

„helye van” a politika világában, akkor sem a politika, sem a politikatudomány nem olyan, mint amit ezekről általában gondolni szoktunk, legalábbis az „izmosodó” magyar demokráciában és politológiában. Örülök, hogy a vitában végül G. Fodor Gábor ezt világosan megfogalmazta, rámutatva ezzel tanulmányom tudományszemléleti sajátosságára.

A vita zárásként ezért két átfogó témakört fogok érinteni. Először reagálok a hozzászólók konkrét észrevételeire, vagyis azokra a szűkebb témákra, amelyeket vitapartnereim – nem „bolygatván” a tanulmány általános szemléletét – kritika tárgyává tettek. Utána viszont éppen ezt vetném fel, vagyis írásom szemléleti alapját vagy kereteit, természetesen a hozzászólások fényében.

1. A POLITIKA ÉS A NYELV

Tanulmányomban a tudósok politizálást *nyelvi* jelenséggként értelmeztem. Úgy tűnik, hogy egy ilyen kiinduló helyzet, szemben az öt-tíz évvel ezelőtti állapotokkal, ma már nem eleve problematikus, legalább is a hozzászólások tanúsága szerint, bár Lakner Zoltán és G. Fodor Gábor arra hívták fel a figyelmet, hogy a nyelviség nem helyettesít és érvénytelenít más megközelítéseket. Ezt magam is így gondolom. A politikatudósok közéleti jelenlétére előterjesztett javaslataim, megállapításaim és kategóriáim azonban számos kritikai megjegyzésre adtak okot a vitában résztvevőknek. Ketten már a címen fennakadtak.

Minek nevezzetek? A „publicisztikai politológia” kétségtelesen irritáló elnevezés, mert mintha a kategória azt sugallná, hogy használója szerint a tudomány nem tudomány, vagy fordítva, a tudós írása akkor is tudomány, ha pusztán zöngemény vagy zszurnaliszta vartyogás, ahogyan Galló szellemesen írja. Debreczeni József éppen ezért utasítja el a kifejezést. Szerinte a politológia szóval megnevezett „szubsztanciális tartalom” bármely jelzővel történő specifikálása – „a magyar nyelv szabályai szerint” (Debreczeni, 2000: 244.) – *belül* marad a megnevezett dolog tartalmán. Állítását egy példával is alátámasztja: „A piros alma tehát mindenekelőtt: alma. Akár a zöld alma. Nem almaságukban, csupán színükben különböznek egymástól” (Debreczeni, 2000: 244.). Következésképpen a publicisztikai politológia: politológia. Miközben az, amit a tudósok „a politikai napilapok hasábjain művelnek nem felel meg a politikatudomány (általában a tudomány) követelményeinek” (uo.).

Nos, én viszont bírálóm sarkos megfogalmazásával ellentétben, úgy vélem, és ezt a tanulmányban többször is kifejeztem, hogy hol megfelel ennek, hol nem, hol jobban megfelel, hol pedig kevésbé, miközben ez valóban nem a politikatudomány. A

tudósok „ügyködése” tehát nem tekinthető par excellence tudományos produktumnak, de köze lehet a tudományhoz. Azt gyanítom, hogy vitapartneremet éppen ez a hezitáló magatartás irritálja leginkább: következtelen megkülönböztetéseket, homályos fogalomhasználatot és bizonytalan jelentéseket vet a szememre, nemcsak a „címadó” kategória kapcsán. Mentségemre annyit jegyeznek meg, hogy talán nem célravezető a szerencsétlen szerzőn elverni a port olyasmért, ami magát a társadalmi valóságot és a politikai életet jellemzi: bizonytalan határok, egymásba áttünő viszonyok, következtelen cselekedetek, kavargó spontaneitás, homályos jövő. Úgy vélem, hogy a társadalom nem alma és krumpoli, az élet nem almuska és krumpilileves. Meg lehet kísérelni félreérthetetlen jelek hálójával lefedni, de mostanáig ez senki emberfiának nem sikerült; még a konvencionális szabályok (sakkjáték) és a formalizált jelek (szimbolikus logika) is rászorulnak a természetes nyelv szavaira, amelyek jelentése pedig eredendően bizonytalan, és ezen csak „enyhíteni” lehet. Tudom, hogy ez a tény igencsak nyugtalanító lehet, amit legjobb nem tudomásul venni, de én nem a zűrzavaros beszédet, hanem a kavargó és sokszínű (politikai) élet megragadására alkalmas tudást proponálok. Vagyis nem igazságot osztani s ítélezni, hanem érteni szeretnék. Az előbbire kiválóan alkalmasak a nyilvánvalóan *konstruált*, az objektivitás mezébe *öltöztetett* és a vitathatatlan egyértelműség látszatával felruházott kategóriák, az utóbbira nem.

Galló Béla műfaji okokból elégedetlen a „publicisztikai politológia” kifejezéssel. Úgy véli, hogy publicisztikát (újság)írók írnak, ugyanis „a publicisztika az újságírói szakmának a *politikai* és *társadalmi* kérdéseket magasabb, elvi alapon, irodalmi szinten tárgyaló ága” (Galló, 2000: 266.), és ennek a magas műfaji követelménynek a politológusok publikációi nem igen felelnek meg. Azt javasolja, hogy „a publicisztika és a politológia közötti széles sávba eső” munkákat *közéleti írásoknak* nevezzük (Galló, 2000: 268.). Előterjeszti a sáv differenciálását is: esszé, elemzés, értekezés, magyarázat, tanulmányrészlet, közlemény. Nos, én el tudom fogadni ezeket a korrekciókat, különösképpen pedig az igényt, hogy tanuljon meg írni, sőt különbözőképpen írni az, aki írni akar, mert a megszólalás módja nem kevésbé fontos, mint a témában történő (tudományos) tájékozottság. A különbség közöttünk az, hogy én leíró és gyűjtő kategóriának szántam azt, ami Galló szerint minősítő és szűkítő kategória. Az ötletet egyébként Nádas Péter esszéje adta, aki minden további nélkül publicisztikának nevezte különböző státusú szerzők eltérő műfajú közéleti írásait (Nádas, 1995), vélhetően összhangban az értelmiségi közbeszéd szóhasználatával.

Státusok vagy nyelvek? A partnereim élénken kommentálták azt az állítást, amely szerint az lenne a publicisztikai polito-

lógia – már ha egyáltalán van ilyesmi –, amit a politológusok művelnek. Jobbágy József érvei jól összegzik a felmerült problémákat: „mi van például akkor – írja –, ha egy politikatudós politikai szerepet vállalva, tehát politikusként, politikai publicisztikát művel. Hová soroljuk szövegeit?” (Jobbágy, 2000: 254.) Másfelől, folytatja, elképzelhetetlen-e, hogy „az újságíró, a közember, vagy éppen – horribile dictu – az író a publicisztikai politológia műfajában szóljon?” (uo.) Természetesen nem elképzelhetetlen, de azt sem gondolom, hogy a publicisztikai politológia politológusokhoz való kötése kimerítette volna felvetésem lényegét.

En ezt *kiindulópontnak* szántam, és összekapcsoltam azzal a gondolattal, hogy a jelenség elemzésre érdemes. Amikor a tanulmányom elején hosszan bizonygattam, hogy az akadémiai tudósok közül milyen sokan és gyakran írnak nálunk publicisztikát, illetve Galló terminológiai javaslata szerint: tesznek közé „közéleti írásokat”, és megfogalmaztam a javaslatom, hogy nevezzük tevékenységüket publicisztikai politológiának, akkor nem definiáltam és nem rögzítettem semmit, különösképpen nem állítottam fel értékrangsort, mint Debreczeni véli, hanem *elindítottam* az elemzést. Hogy valóban erről van szó, azt később világosan megfogalmazom: publicisztikai politológia írása és más politizálási szerep nem az intézményt, a státust vagy a foglalkozást jelöli, „hanem a nyilvános megszólalás stílusát és politikai világképét” (Szabó, 1999: 82.). Én például nagyon szeretek néhány újságírót, mert fontos kérdésekről tisztán és világosan beszélnek, mert viszonyainkról pontos képet rajzolnak, szemben néhány tudományosan „felkent” figura fontoskodó semmitmondásával. Tudom azt is, hogy a pártok körül vannak jófejek és tiszta beszédő emberek, de itt nem erről szól a történet. Hanem arról, hogy *milyen* a politikai beszéd.

Attól természetesen nem lehet eltekinteni, hogy mindig *valaki* beszél, de a beszéd maga nem azonos a beszélővel. A diszkurzív szerep, aminek egy készletét előterjesztettem a tanulmányban, a különböző beszéd módok „szervező” középpontját jelenti, ezért aztán nem vonatkozik közvetlenül egyetlen konkrét megszólalóra sem, és nem is lehet deduktív módon arra használni, hogy segítségével a politikai élet szereplőit tévedhetetlenül azonosítsuk. Úgy is mondhatnám, hogy értelmező, nem pedig besoroló-minősítő kategóriákról van szó. Ilyen rövidre zárási igény könnyen vezet olyan tévedéshez, amelyet Lakner Zoltán tett szavá: „teljesen téves Debreczeni József azon érvelése, hogy nem sorolható egy kategóriába a politikus Horn Gyula és Torgyán József vagy a művészemberként »politizáló« Konrád György és Makovecz Imre. Tökéletesen kiviláglik Szabó kategóriarendszeréből, hogy a közös nyelv nem az egyetértésre vonatkozik. Egymással szembenálló, egymás elveit kölcsönösen elutasító vitapartnerek nyelve is lehet közös abban az értelem-

ben, hogy ugyanazokat a fogalmakat, kategóriákat, szimbólumokat használják" (Lakner, 2000: 276.). Ehhez csak annyit tennék hozzá, hogy a politika nyelve és a politikai kommunikáció kifejezéseket egyesek minden további nélkül a jó öreg *ideológia*, illetve *propaganda* helyett használják, holott itt már egészen más politikai valóságról van már szó, vagy lenne szó.

A rendszerváltozás nyelve. Vitapartnereim kritizálták a rendszerváltozás nyelvi jelenségeiről tett hipotetikus megjegyzéseimet is, mert egyrészt úgy vélték, hogy az általam jelzett kategóriák nem a rendszerváltozás időszakában keletkeztek (Lakner, 2000: 281.; Debreczeni, 2000: 248.), másrészt szerintük nem tartható a nézet, hogy a kirekesztő-érzelmi beszéd eltűnt volna a közéletből (Lakner, 2000: 282.; Debreczeni, 2000: 248.; Jobbágy, 2000: 254-255.). Bíráló észrevételeik arra készítetnek, hogy a tanulmányban leírtakhoz képest világosabban megfogalmazzam véleményemet a két témakörben.

A kirekesztő beszéd és az érzelmi politizálás tízéves történetét úgy aposztrofáltam írásomban, hogy ennek *dominánssá* tételére nálunk is voltak törekvések. Elvileg lehetséges ugyanis ilyen beszédmódot a politizálás centrumává tenni, vagy akár a főhatalomig is eljuttatni, amint ezt néhány történelmi esemény, egy-két közeli s távoli szomszédunk praxisa mutatja. Ez nálunk nem következett be. Azt nem állítottam, és természetesen most sem állítom, hogy az ilyen beszéd mindenestől *eltűnt* volna a közéletből. De érdemes különbséget tenni három jelenség között. Az első: a politikailag fontos szavaknak mindig integráns része az érzelmi jelentés. Vagy ahogyan Dieckmann német nyelvész fogalmaz: „ezek a szavak nemcsak jelölnek valamit, hanem egyúttal a megnevezettel kapcsolatban társadalmi értékelést is tartalmaznak” (Dieckmann, 2000: 49.). Ez egészen általános jelenség. A második: az ideológia poliszémia létezése. Nevezetesen, hogy a politikai kulcsszavak és szimbólumok mindig összetett és vitatott jelentései közül az egyiket az egyik, a másikat a másik ideológiai irányzat hívei vallják (a demokrácia, a szabadság, a jogállam stb.) *igazi* jelentésének. Tudható, hogy éppen ilyen diszkurzív alapon folynak a politikai élet nagy vitái és kizsorító játéka. A harmadik: az érzelmi gondolkodás dominanciája és a kirekesztő ideológiák eluralkodása. Ennek hiánya természetesen nem jelenti az első kettő hiányát, de nem is azonosítható velük. Miközben azt is tudhatjuk, hogy az érzelmi jelentésekhez kapcsolódó *fontosság* és a vitapozíciókhoz kötődő *küzdelem* készíti elő a terepet a kis és nagy diktátorok uralmához, a gyűlöletbeszéd általánossá válásához.

A rendszerváltozás tíz évében elterjedt politikai kulcskategóriákról azt állítom, idézik vitapartnereim is, hogy ezeket „a modern társadalomtudományok, mindenekelőtt a politológia »szállították« a nyilvános okoskodás számára” (Szabó, 1999:

84.). Továbbá, hogy az utóbbi „öt-tíz év alatt radiálisan átalakult a politikai fogalomkészlet”, és hogy ez már „nem különbözik lényegesen a stabil demokráciák politikai nyelvének gyakran használt fogalmaitól” (Szabó, 1999: 85.) Az utóbbi megállapítást kritikusaim nem vitatták, annál inkább az elsőt. Nos, ez hipotézis, amely vagy igazolható vagy nem, de az a kijelentés valóban félreértésre adhat okot, mely szerint a politológia szálította volna az új világ új szavait. Én természetesen nem gondoltam azt, hogy itt egy új tudomány új szavakkal egy szűz területre tört volna be. Csupán azt a társadalomtudományt kerestem, amely *domináns* szerepet játszott a harmadik köztársaság politikai köznyelvének kialakulásában, és ez talán lehetett az „izmosodó” magyar politikatudomány. Azt pedig különösképpen nem gondoltam és gondolom, hogy a demokráciával egy teljesen új fogalomvilág köszöntött volna ránk. Sőt, itt az átalakulást sokkal bonyolultabbnak és áttételesebbnek tekintem, mint az intézmények esetében. Védelmemre hadd hozzam fel, hogy nem most próbálom kiokoskodni az ezzel kapcsolatos mentségeket, hanem a kulcsszavak differenciált átalakulásának természetét már korábban kifejtettem a „Politikai fogalmak történeti metszetben” című terjedelmesebb tanulmányomban, kapcsolódva Reinhart Koselleck fogalomtörténeti kutatásaihoz (Szabó, 1997).

Susztart a kaptafához! Két kategorizálásom különösen éles ellenállásba ütközött. Az egyik az a felvetésem volt, mely szerint az újságíró is a politika nyelvét műveli, együtt a politikus-sal, a másik pedig a tanulmánynak az a tézise, hogy a politológusok közírása elfogadható része a politizálási nyelvnek.

Az elsővel kapcsolatban Lakner Zoltán felveti, hogy „a két csoport közötti közjogi, hatalmi, legitimációs különbségek olyan jelentősek” (Lakner, 2000: 27.), hogy nem lehet őket azonos kategóriába sorolni. Debreczeni pedig azt írja: „A hivatásos politikus »csinálja« a politikát. Cselekvő, résztvevő, döntéshozó, ezer érdek köti, benne van. A politológus csupán *leírja*, értelmezi, elemzi. Kívülről, érdek és elfogultság nélkül” (Debreczeni, 2000: 246–247.). Jobbágy József érvei szerint pedig: „egy független közíró (...) tartja a távolságot a hatalomtól, ilyen értelemben a közvetlen politikai cselekvés lehetősége és szándéka ennek megfelelő távolságra van tőle” (Jobbágy, 2000: 256–257.). Ezeket én jó érveknek tartom, úgy általában, csak hogy a tanulmányom nem a hatalmi *cselekvések* és a *közjogi* helyzet alapján veszi a politikust az újságíróval egy kalap alá, hanem a *nyelvük* alapján. Arról lehet vitatkozni, hogy ez alapján összetartoznak-e vagy sem, de kritikusaim érvei nem a nyelvi-beszédbeli összetartozásra vagy össze nem tartozásra vonatkoznak. Ha azt gondolom, hogy a diszkurzív értelmezésnek nem sok haszna lenne, ha nem tudna mást, mint árnyalni és cifrázni

azokat a csoportosításokat, amelyeket az „igazi”, a „komoly”, a „kemény” tudomány kiizzadt magából. Persze azért annyira mégsem jó érvek ezek. Különösen figyelemre méltók Debreczeni József szavai, hiszen a cselekvő és a szemlélődő, a részvevő és az érdekelt ilyen merev elválasztását ma már egy természettudós sem igen szokta megfogalmazni önmaga és vizsgálati objektuma viszonyára nézve.

A második besorolással kapcsolatban Lakner Zoltán minőségi követelményt sürget, ami hasonlít Galló műfaji igényeihez. Szerinte nem az a baj, hogy a politológusok publicisztikát írnak, hanem az, hogy ezt nem a tudomány normái szerint teszik, vagyis nem tudják magukat világosan megkülönböztetni a politizálás más szereplőitől. Gyakran beleragadnak az aktualitásokba, tudományos mezbe öltöztetik a pusztá véleményt, nem vetnek számot nyilvánvaló pártelkötelezettségeik következményeivel. (Lakner, 2000: 277–279.). Ha jól értem őt, akkor hozzászólásának legfontosabb mondandója annak a sürgetése, hogy ezen a helyzeten változtatni kellene. Egyetértek vele, törekvése rokonszenves. Úgy fogalmaz, hogy a politikatudománynak mindekelőtt „a demokrácia mindennapivá válásához kell hozzásegítenie az érdeklődő állampolgárt” (Lakner, 2000: 279.).

Debreczeni József viszont másként kívánja megoldani az itt felmerült problémát, amelynek lényege szerinte az, hogy a tudósok politizálását illetően a kilencvenes évek Magyarországon „nagyon is aránytalan helyzet alakult ki” (Debreczeni, 2000: 249), létrejött a balliberális túlsúly. Mindez az általa „szakértői mítosz”-nak nevezett ideológia védőszárnyai alatt; „a pártpolitikai vákuum 1990 tavaszán ugyan megszűnt a szabad választások következtében, de a közvéleményt formáló sajtóban, magában a közvéleményben, továbbá nem utolsósorban az érintett – időközben valóságos médiasztárrá lett – szakértőkben továbbra is megmaradtak a korábbi szerepigények” (Debreczeni, 2000: 250.), és ezek a szereplők mindig a tudomány nevében ágáltak. Ez a helyzet szerinte sokat ártott a politikának és a politikatudománynak egyaránt, szemben az én állításaimmal. Debreczeni nem rejti véka alá, hogy szerinte a politikai ártalom mit jelent *konkrétan*, nekem pedig sem okom sem jogom, hogy megkérdőjelezzem az ő eszmei-politikai elkötelezettségét. Mi több, messzemenően tisztetem, de azt legyen szabad megemlítenem, hogy javaslata egy meglehetősen tipikus politikai megnyilvánulás: ha már mi nem tudtuk saját híveinket pozícióba juttatni, akkor a politikában senki tudós emberfiának semmi keresnivalója nincs.

Ugyanúgy vitatom azt is, hogy a tudományt valaminő károsodás érné, bár itt nyilvánvalóan különböző *véleményekről* van szó. A tanulmányomban hosszan és többször érvelek amellett, hogy a politika és a tudomány között nincs merev válaszfal, ami alapján eleve elvethetnénk egy közös vagy köztes tudás létezés-

sét. Az előterjesztett kategóriarendszer, nevezetesen a politikai nyelv felosztása politika és politizálási nyelvre, illetve ezek további differenciálása, éppen arra szolgál, hogy egyrészt az összetartozást megvilágítsa, másrészt az összetartozáson belül világossá tegye a különböző szerepek sajátosságait, sőt ezek szabad váltogatását. Nem gondolom azonban, hogy ezzel összekevertem volna a politikatudomány fazonját a politika szezonjával. Azt viszont elismerem, hogy egy tudományra és politikára kettéosztott világgal sok bajom van, megpróbáltam ezért a tárgyalta területet kivenni a meseszerűen egyszerű „vagy kint vagy bent” kettősségből. Nem hiszem, hogy vitapartneremet meggyőztem volna igazamról, de azért had tegyek egy bogarat a fülébe. Azok a kedves kollégáim, akikre előszeretettel hivatkozik a tudomány és a politika végre-valahára történő különválasztását sürgetendő, vajon saját praxisukban érvényesítették-e ezt az elvet, legalább az írásuk megjelenése után? Nem azt proponálom, hogy a politikusok „mindkét lábukkal tegyék be a kezüket” a tudományba, vagy a tudósok mossák kezeiket a politika „szennyétől”, miközben ki sem látszanak belőle. Csak azt mondanám, hogy politika és politológia viszonya meglehetősen összetett jelenség.

2. A POLITIKAI TUDÁS NYELVEI

Készséggel elismerem, van valami nyugtalanító abban, amit én a publicisztikai politológia kapcsán előterjesztettem. Ezzel a megjegyzéssel szeretnék kissé eltávolodni a közvetlenül vitatott témáktól, és ezt annál inkább megtehetem, mert G. Fodor Gábor hozzászólása írásom szemléleti alapjaival foglalkozott, ami önreflexióra késztet.

A nyugtalanságra, úgy vélem, azzal adhatok okot, hogy először is a politikát nem intézményi működésként vagy tárgyi cselekvésként értelmezem, hanem diszkurzív realitásként, ami sok problémát jelenthet azoknak, akik azt tanulták és abban a meggyőződésben élnek s kutatnak, hogy a szó és az eszme nem igazi realitások, hiszen az igazság és a valóság éppen a szavak mögött van. Másodszor meg feltűnő megértéssel viseltetetek a köztes területek, a tudomány határain imbolgó lelkek iránt, ahelyett, hogy világosan megmondanám: ez tudomány, ez meg nem, ez hasznos, ez meg káros. De léphetünk még egyet hátra: mindezt az a tapasztalat és meggyőződés motiválja, hogy egy politikai közösség tudásában a tudomány csak az egyik tényező, ráadásul azt sem mondhatjuk, hogy a nem tudományos tudásformák annál hasznosabbak, jobbak, igazabbak, minél inkább „áttudományosodtak”. Ezért most azt kívánom megmutatni, vagy talán inkább csak jelezni, hogy a működő politikai tudás milyen általános sajátosságokkal rendelkezik, milyen *világlátá-*

si-nyelvi formákban egzisztál. Közülük egyre G. Fodor is felhívta a figyelmünket, nevezetesen arra, hogy „az európai politikai gondolkodás hagyományában a vélemény és a tudás megkülönböztetése axiomatikus kiindulópont” (G. Fodor, 2001: Kézirat 2.).

Vélemények vonzásában. Arisztotelész felfogása szerint a retorika nem egyszerűen csak *techné*, aminek a birtokában eredményesen lehet másokat bizonyos dolgok megtételére rávenni, hanem a közélet sajátos gondolkodásmódja, aminek a legjellemzőbb vonása a *valószínűségi* tudás. A *Rétorikában* arról ír, hogy az eredményes közéleti ténykedéshez nincs szükség sem egy részterület alapos ismeretére, sem tudományos bizonyosságra, elegendő az általános ismeret és a valószínűségi tudás. Vagyis olyan dolgok ismerete, amelyeket sokan elfogadnak, a bölcs emberek többsége mindenképpen, de *másképpen is lehetséges*, mint ahogyan sokan gondolják, hiszen ha nem lehetne másképpen, akkor nem kellene megvitatni. Más szóval az agórán és a bíróságon vélemény találkozik véleménnyel. A *doxa* azonban soha sem változik át filozófiai (tudományos) igazsággá, de nincs is erre semmi szükség. Hiszen „ha tudományos ismereteink a legrészletesebbek is, ezzel nem egykönnyen tudunk meggyőzni más embereket” (Arisztotelész, 1999: 1355a.).

A felfogás jóval később a *common sense* ideájában talált folytatásra. A demokráciákban a döntések elé állított állampolgárokról nem azt feltételezik, hogy tudományos ismeretek birtokában cselekszenek, hanem azt, hogy józan belátás alapján mérlegelnek majd a saját és közösségüket érintő ügyekben. Tehát, hogy véleményük van a szóban forgó ügyben, és ennek megfelelően cselekszenek. A vélemények pedig más logika szerint szerveződnek, mint a tudományos ismeretek, ahogyan erre meggyőzően mutattak rá a mindennapi tudást kutató szociológiai elemzések, például Alfred Schütz fenomenológiája. Nincs okunk azt feltételezni, hogy ez valaha is radikálisan átalakul és a politikai tudás alanyai elméleteket fognak átültetni a gyakorlatba. Arra viszont számíthatunk, hogy a vélemények nemcsak tárgyukban különböznek egymástól, hanem a politizáló ember tájékozottságának ímértékében, mérlegelési képességében, érvelési módjában.

Gyakorlati tudás. A működő politikai tudás nem olyan értelemben gyakorlati tudás, hogy csak a gyakorlatról szól, hiszen szól az sok mindenről, néha egészen kódos ideákról, hanem olyan értelemben, hogy a *tennivalók nyelve*. Körülbelül úgy, ahogyan Kenneth Burke értelmezte a retorikát, amely nem tudományos kontempláció vagy esztétikai élvezet, hanem a dolgokba való *beavatkozás* beszéde. De nem a jól ismert *know how*-szerű „hogyan tudás” módjára, amely a készen kapott okos

eszközök kezelésére vonatkozik. A politikai tennivalók nyelve nem technicista „alkalmazástan”, hanem a közügyek közös megvitatása a célból, hogy ezek valahogyan elintézésre nyerjenek. *Közvetlenül* gyakorlati tudás, amelynek mind a témái, mind megoldásai az érintett politikai közösség napi életéhez kapcsolódnak.

Ez pedig mindenekelőtt folyamatos cselekvési kényszert jelent. A politikában sem idő, sem eszköz nincs arra, hogy minden felmerülő problémát minden lehetséges nézőpontból megvizsgáljanak, minden múltat és lehetséges jövőt számba vegyenek. Hagyományok, sémák, intuíciók, vonzalmak szervezik a politika gyakorlati tudását, az érintettek „érzelembeszéde”, a döntéshozók valamilyen mértékű bölcsessége, taktikázó és előrelátó képessége. Clifford Geertz pontosan erről beszél, amikor azt mondja, hogy az ideológia nem *fejletlen* tudományos ismeret, hanem „a tudomány semleges nyelve elől kitérő társadalmi realitások megragadásából, megfogalmazásából és kommunikálásából meríti erejét” (Geertz, 1994: 39–40.). A középpontjában található *metaforikus* nyelv a távolit közelíté, a bizonytalant biztossá, a zavarost pedig egyértelművé teszi, vagyis egységes keretbe illeszt diszharmonikus jelentéseket a politikai valóságban történő tájékozódás és beavatkozás adekvát tudásformája. Lehetővé teszi, hogy minden helyzetben, önbecsünket megőrizve, cselekedjünk.

Személyes és morális tudás. A politikai tudás személyekhez kötődő, szubjektív jellegű, perszonalizált. Ez persze nem olyan módon jelenik meg, hogy a politizáló ember a fórumokra önző magánbeszéddel állna ki – éppen fordítva: a magánproblémát közproblémaként kell bemutatnia. Ennek nyelvezete pedig egy *perszonalizált-moralizált* beszédmód.

A politizálás egyszerűen nem ismeri azt az absztrakt és bonyolult beszédet, amely a rendszerek felépülését, az intézményi viszonyokat, a cselekedeteket meghatározó társadalmi törvényeket írja le. A politikai tudás mindig is úgy tudja, hogy a politikát *jó és rossz, hozzáértő és ostoba* emberek csinálják, akiknek vagy érvényesül az akarata, vagy nem. Amikor az emberek azt próbálják tisztázni, hogy vajon egy politikus becsületes-e, egy döntés igazságos-e, egy esemény rájuk nézve kedvező-e, vagy hisznek abban, hogy az ügyek barátságos alakítására az a legjobb megoldás, ha megfelelő személyeket delegálnak a megfelelő pozíciókba, akkor a politikáról „emberekben” gondolkodnak. Nem oksági determinációkban, objektív törvényszerűségeken, eszmei elkötelezettségeken. Azaz emberi *küzdelemnek* látják a politikát, amelyet a személyes motivációk és a morális tudás, vagy ahogyan Kant mondta, az ítélőerő alakít. Ezért lesz éppen a perszonalizált-morális beszéd *dialogikus* jel-

legű, értékelő-érzelmi színezetű, hiszen az objektív helyzetet csak leírni lehet, megvitatni nem.

Utópiák, képzeletek. A tárgyilagosan regisztráló, a hűvösen leíró, a távolságtartóan elvont politikai nyelvnek nemcsak az lehet a problémája, hogy periférikus a helye, hanem az is, hogy önmaga normává tételével kiiktatja a politikai tudásból annak egyik legfőbb erőforrását, a *képzeletet* és a *jövő uralásának vágyát*. Az utóbbit persze gyakran beígéri, hiszen nem tud ellenállni a politizálók felfokozott igényeinek, de egyrészt lehetőségei igen korlátozottak, másrészt gyakran vállal kudarcot, ezért is igyekszik biztosra menni: közhelyeket „számszerűsít”. A politizálásban azonban ennél többről van szó, hiszen mindenkít a jövő izgat.

Ez az állítás túlzásnak tűnik, de úgy vélem, hogy a politikában minden a „mi a teendő?” kérdése körül forog, márpedig egy „kellést” magába foglaló mondat a jövőre irányul, hiszen még a számba vett múlt is a jövőt jelöli ki. A politikában az *utópia* elnevezés honosodott meg a jövőt megcélzó tudásigények megnevezésére, bár ezt sokan a ködös és megvalósíthatatlan jelzővel specifikálják. Én azt gondolom, hogy indokolatlan a politizálás utópikus vonását néhány vad utópia képtelensége miatt diszkreditálni. Minden valamire való politikai szervezet kis utópiákat készít (pártprogramok, tervezetek, javaslatok), és egyéni közéletünket is efféle elképzelések mentén szoktuk eltervezni, amelyek aztán persze csak többé-kevésbé teljesülnek.

A *tudomány* is. Semmi sem indokolja azonban, hogy a tudományos tudást kihagyjuk a politikai tudást alkotó felfogások és nyelvezetek közül. Nemcsak azért, mert ténylegesen is használják a tudományt a politizálás színterein, mégpedig *háttértudásként* a különböző politikai döntések eredményes meghozatala és végrehajtása érdekében (ezt nevezik egyébként szakértői vagy alkalmazott tudásnak). A tudományos szemlélet azért is része a politizálás világának, mert a leendő állampolgárok és a választók a különféle iskolákban döntően tudományokat tanulnak, vagyis megismerkednek a tudományos gondolkodással. Ez nem múlik el nyomtalanul, és igazán helyénvaló, hogy így van. Vita-tott tanulmányomban is jeleztem, hogy a tudomány mindenekelőtt szemléletével lehet jelen a politizálás világában; „tárgyszerűség, józanság, nyitottság, türelem, logikus gondolkodás, önkritika” (Szabó, 1999: 89.).

Ónáltatás lenne azonban, ha nem látnánk, hogy a tudományhoz másféle szemléletmódok is kapcsolódnak. Sokan tekintenek rá valláspótlékként, szimplán egzisztenciaként vagy a legkeményebb pártküzdelmek szolgáló lányaként, különösképpen a társadalomtudományokra, hiszen ezeknek „értékközpontú a megközelítése, s így együtt mozognak a politikával” (Schmidt,

2001). Ez esetben is jelen van természetesen a tudomány a politizálás világában, de nem mint az egyik tudásmód, hanem mint az egyetlen helyes tudományos és politikafelfogás. Ha ehhez még hatalom is társul, akkor a megvalósult politika „tudományos szocializmus” lesz, vagy valami hasonló.

3. A DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNYRÓL

Az imént a politika diszkurzív szemléletének egy fontos következményét tekintettük át: a politikai tudás egyszerre vélemény, metafora, vita, utópia és tudomány. Lehetséges azonban közvetlenül is rákérdezni a diszkurzív megközelítés sajátosságaira. Fodor Gábor éppen ezt teszi, és hozzászólásához kapcsolódva végezetül a szemlélet néhány vonására mutatnék rá, éppenséggel a publicisztikai politológiáról kifejtettek alapján. Teszem ezt azért, hogy egyértelmű legyen konkrétabb állításaim alapja, hogy világosak legyenek előfeltevéseim, legalábbis közülük három.

A sokféleség édes haszna. A politikai tudás polimer jellege, amit Fodor Oakeshott alapján a *módusok* pluralitásának nevez, kizárja, hogy a különböző tudásformák vagy diszkurzív módusok hierarchiába rendezhetők lennének, vagy lenne egy végső tudás, amely az összes többinek kiutalja az igazságot és az érvényességet. Ez nem azt jelenti, hogy nincsenek ilyen törekvések, de ezeket egyrészt praktikusán mindig *vitatják*, másrészt nem gyakorlati, hanem *elvi* lehetetlenséget állítok. Olyan értelemben, hogy ha valaki mégis ezt ambicionálja, akkor egy mindent elrendező végső vagy felső tudást csak belső ellentmondások révén tud létrehozni. Vagyis az illető úgy oldaná meg a problémát, hogy nem oldaná meg. Hadd idézzem igazam mellett Richard Rortyt, aki a különböző nyelvek hasznossága és használhatósága mellett érvelt, és azt írta: „az a gondolat, hogy az igazság, akárcsak a világ, odakint van, annak a kornak az öröksége, amelyben a világot egy saját nyelvvel rendelkező lény művének tekintették” (Rorty, 1994: 19.). Vagyis hogy állítólag kockázatos dolog „lenne részünkről elvetni a »ténytisztelet« és »objektivitás« hagyományos nyelvét – hogy kockázatos és istenkáromló dolog lenne, ha a tudóst (...) nem úgy tekintenénk, mint akinek papi funkciója van, mint aki egy emberen túli világgal teremt kapcsolatot számunkra” (Rorty, 1994: 37.). Ugyanis, véli, minden tudásunk *emberi*, azaz nyelvi tudás, ráadásul a világ nem lát el bennünket egyetlen olyan kritériummal sem, amelynek segítségével választhatnánk az alternatív nyelvek között, ezeket „csak egymással, nem pedig valami »ténynek« nevezett nyelven kívülivel tudjuk összehasonlítani” (Rorty, 1994: 36.).

Nem az a probléma tehát, hogy le tudjuk-e leplezni a gátlástalan politikai hazudozót és szélhámost, rá tudunk-e mutatni, hogy a fennkölt ideológiákat alantas célokra használják. És a bibói „hamis realizmus” világának is vége szakadhat egyszer (megtapasztaltuk!), és akkor kimondhatjuk, ami régóta a szívünket nyomja: *a hatalom meztelen*. A probléma az, hogy mindezek ellenére sem a vallás, sem a tudomány nem képes olyan világot teremteni, ahol az igazság vitathatatlan tény, a szolidaritás pedig mindent elsöprő norma. *Elvileg* képtelenek erre. A politikai összetett és kavargó világ, vélhetően mindig is ilyen lesz: egyaránt van benne jó és rossz – úgy is mondhatnám, hogy az ember nemes és alantas tulajdonságainak egyidejű kivetülése és meghatványozódása. *Választanunk* kell tehát, ha tetszik, ha nem: eszméket, álláspontokat, mestereket, nyelveket. A választás pedig a miénk lesz, tehát *minősít* bennünket. A kínálat sokféle, bár nem korlátlan. A sokféleség elkerülhetetlen, de ez talán nem is baj, én inkább a hasznát látom. Az együttélések, az átjárások, az odafigyelések, a megtermékenyülések fontosabbak lehetnek az álpolitológusok ágálásánál, vagy az akadémiai tudósok szégyenlős pártelkötelezettségeinél. A politika sokféle szintéren van jelen, sokféle nyelven beszél. Miért pont a tudósokat tiltanánk ki belőle, avagy miféle hübrisz mondatja velünk, hogy csak a tudományos igényű politika a jó politika? Egyébként is, hiába az erőlködés, a politikai tudás a sokféleség tudása, mint láttuk is.

A közösség melege és hidege. A közjó ideiglenes kitűzése és megvalósítása mindig is közösségi viták és cselekedetek eredménye. Az imént jelzett összetett és kavargó valóság is elsősorban diszkurzív közeg, amelyben él, mozog és realizálódik a politika. Örülök, hogy G. Fodor észrevételezte: a politika beszédvalósága és a neki megfelelő diszkurzív értelmezés megpróbálja kinyitni a politikatudományt olyan területek felé, amelyek mindig is a politika kötőanyagát alkották, de elmaradt szisztematikusan vizsgálattuk. A beszédet én nem is egyszerűen a sikeres kommunikáció eszközeként tekintem, hanem annak a közegnek vagy valóságnak, amely maga a politika, legalább is annak egy eliminálhatatlan eleme. De akkor már nem is egyszerűen beszéd ez, hanem dialógus, vita, beszélgetés, megegyezés. Vagyis közösségi produktum – persze lehet-e a politika más, mint interszubjektív és közösségi? Minden politikai közösség ezért *beszédközösség*, olyan emberek együttese, akik értik (és félreértik) egymást, akik ugyanazokat a szavakat használják eltérő jelentésekben, vagy különböző szavakkal nevezik meg ugyanazokat a tárgyakat. Bár hogyan is van, a *közös beszéd politikai közösséggé*nt konstituálja azokat.

Ezért is fontos, amit G. Fodor Lánczi Andrásához kapcsolódva felvet: a politika mindig az adott közösségen belül élő emberek

konkrét ügyeivel foglalkozik, akár meg tudja ezeket oldani, akár nem, avagy általánosabban: „az a fogalmiság, ahogy megragadjuk a politikát (...) emberi mivoltunk része. Hogyan élhet az egyén a közösségben? Az embernek, mint közösségben élő lénynak a problémája hogyan oldható fel? Mi a jó élet és hogyan érhető el? Ha a politika konkrét választ nem is tud adni ezekre a kérdésekre, megfogalmazásuk elől nem térhet ki.” (G. Fodor, 2001: Kézirat 5.) Azaz éppen a diszkurzív valóságban tárul fel, hogy a politika újra és újra megkísérli megfogalmazni a maga különböző válaszait a közösségben élő ember közösségben megoldhatónak tűnő problémáira, és a végérvényesen nem is igen feloldható problémáira. Az ideológia erre úgy reflektál, hogy önmagát önmaga állandó megszüntetésének tételezése révén tartja fenn (Kiss, 1999), ami paradoxon ugyan, de ennek hiányában az ideológia vagy a „színtiszta” igazság, vagy pusztá huzugság lesz. A diszkurzív szemlélet ezért nem lezárja, hanem kinyitja a gondolkodást. Számba vesz és elemez ugyan, de mindig számol a többértelműségekkel és a horizontok mozgásával, mindenekelőtt pedig a politizálás lokális kötöttségeivel és esetlegességével.

Egy demokratikus politikatudomány felé. Az eddigiekből úgy vélem kiderült, hogy a beszélő politika diszkurzív szemlélete magát a politikatudományt is némiképpen másként fogja fel, mint az intézménypolitológia, az eseménytörténet-politológia vagy a nagy eszmék váltakozását vizsgáló politológia. A politikatudomány előszeretettel nevezi magát demokráciatudománynak, ami helyénvaló a vizsgálati tárgyat illetően, de a tudományszemléletet illetően már bonyolultabb a helyzet. Lehet ugyanis a demokráciát *arisztokratikus* tudományszemlélet jegyében is vizsgálni, és kérdés, hogy ez esetben vajon mit látunk „demokráciának”. Mire gondolok itt? Természetesen nem arra a jól ismert igazságra, hogy a tudomány *nem* demokratikus adomány, amellyel minden állampolgár „születésénél fogva” egyenlő mértékben van felruházva: a tudományos ismeretek, módszerek és szemlélet csúcsaira rögzös út vezet, amelyen csak kitartó munkával és sok fáradsággal lehet előrejutni és a kapaszkodón fölfelé nem egyenlő távolságokat tudunk megtenni. Amire gondolok, nem több és nem más, mint hogy a tudomány *tárgya és szemlélete* elválaszthatatlan egymástól.

A történettudomány, amelyet okkal tekinthetünk a politikatudomány idősebb testvérének, a huszadik században próbált túllépni önmaga arisztokratikus társadalom- és tudományszemléletén. Az *Annales*-iskola, képviselői és annak szellemében alkotó történészek (L. Febvre, M. Bloch, F. Braudel, G. Duby, H. Pirenne, J. Le Goff és mások) szakítottak azzal az igen régi és masszív szemlélettel, mely szerint a történelem az uralkodó házak, hadvezérek, politikusok és más hatalmasságok ténykedése

s viszálykodása, és az általuk „működtetett” intézmények története lenne; az Annales megpróbálta a történelem (tudomány) integráns részévé tenni az eladdig belőle száműzött népet és az emberek mindennapi életét. Hazánkban mindenekelőtt Hajnal István munkássága révén jelent meg a szemlélet több évtizeddel ezelőtt, de jelentős eredményei ellenére ma sincs túl jó helyzetben (Bácskai, 2000). A *fogalomtörténet-írás* pedig a nagy hagyományú eszmétörténet demokratizálására tett kísérletet. Képviselői (R. Koselleck, O. Brunner, Q. Skinner, J. G. A. Pocock és mások) okkal vélekedtek úgy, hogy egy korszak gondolkodása nem azonosítható az emberiség úgynevezett örök kérdéseit éppen akkor vizsgáló nagy elmék meglátásaival. Annak a létrehozásában és fenntartásában *mindenki* részt vesz, aki a nyilvánosság színterein *különböző műfajokban* megszólal, és nem is csak elvont és fennkölt ideák hordozzák, hanem a közösség tagjai által legtöbbet vitatott és nagy szemantikai telítettséggel bíró fogalmak (Szabó, 1997).

A politikatudomány ma ott tart, ahol a történettudomány a múlt század elején. *Témáinkat* illetően ki sem látszunk „a politikusok és más hatalmasságok” ténykedéseinek és az általuk működtetett intézményeknek a vizsgálata alól. Erőfeszítéseink zöme arra irányul, hogy egyrészt listázzuk és számba vegyük ezt a helyzetet, másrészt megmutassuk a mögöttes „objektíve igaz” okokat és a diszfunkcionális működésmódokat. Így lesz azonos a politika a politikusok hatalmi mesterkedéseivel és a kicsinyes pártharcokkal, a politológia pedig azzal a „valamivel”, ami ezzel a gyanús jelenséggel foglalkozik. Az állampolgárok és választók politikai tevékenységét azonosítjuk a választással, esetleg saját (civil) intézményeik gründolásával és működtetésével, politikai tudásukat pedig a kikutatandó (köz)véleménnyel és egy feltárássra váró homályos ismerethalmazzal. Vannak persze még a nagy eszmék és az elvont gondolatok, amelyeket érdemes megismerni, hiszen jelen praxisunkat a múlt politikai ideái „alapozzák” meg. A *szemlélet* pedig igazodik a tárgyhöz. A politikai intézmények adottságok, amelyeket az objektív törvény „igazgat”. A figyelemre érdemes politikai cselekedetek egy távoli világ szereplőinek végzetes és utálatos megnyilvánulásai. Az állampolgár létezése súlytalan, hiszen mindenekelőtt közömbösségét kutatjuk. Tudását vizsgálva pedig szeparált, magányos lénynak képzeljük, akit arra kényszerítünk, hogy egy általunk preformált felfogás függeléke és illusztrálója legyen (Bourdieu, 2000). Bárhogyan is nézzük: ez egy arisztokratikus tudományfelfogás és tudományművelési gyakorlat. Nem azt ál-lítom természetesen, hogy tévedések gyűjteménye és haszon nélküli ténykedés, csupán egy fontos szemléleti pozíciójára mutatok rá – és ezt még csak nem is tartok értéktelen magatartásnak. Csak szeretném jelezni, hogy szerintem miben vagyunk, ezzel együtt prognosztizálnám, hogy előbb-utóbb kénytelenek

leszünk mi is szembesülni a szemlélet korlátjaival, a történettudományhoz hasonlóan.

A kommunikatív-diszkurzív politikai valóság természetét talán éppen ezért érdemes kutatni, és adekvát tudományos szemléletét pártfogolni, mert megpróbál eltávolodni az aposztrofált felfogástól. Nincs egyedül ebbeli törekvésében, ahogyan vitatott tanulmányomban erre utaltam is, de ezek a törekvések ma még nem elég karakteresek. A diszkurzív politikatudomány ideája a demokratikus gyakorlathoz szemléletben is igazodó tudomány, és a „nagy” politikát *leleplező* hevületet legfeljebb az ehhez vezető első lépcsőfoknak tekinti. Innen a köznapí és a köztes műfajok iránti elnéző magatartás, amit a vitában néhányan a szememre is hánytak. Úgy képzelem, hogy ez a tudomány a politikai egész praxisát másként fogja fel és tagolja, mint az arisztokratikus politológiák (lásd erről részletesen Szabó, 1998), és szemléletében is más elveket igyekszik érvényesíteni (lásd erről részletesen Szabó, 2000). Ennek következtében magát a tudományt sem világmegváltó-népboldogító eszköznek, vagy mérnöki gépezetnek látja, amellyel a kikökönt világot tesszük újra meg újra állítólag a helyére. A hozzám közel álló tudomány *kulturális teljesítmény*, mint az élsport, a művészet vagy az asztalosmesterség. Vélhetően egy tudós akkor teszi jól a dolgát, ha nem próbál meg kiszorítani és helyettesíteni más kulturális teljesítményeket, egyebek mellett a politikus mesterségét vagy művészetét, hanem *saját* kultúráját igyekszik minél magasabb szintre emelni, és ha ki lép is az agorára, a szerepeket nem keveri össze egymással, ahogy ezt a vitában többen is szorgalmazták.

IRODALOM:

- Arisztotelész, 1999. *Rétorika*. Fordította: Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.
- Bácskai Vera, 2000. „Én kíváncsi történész vagyok”. Interjú. Készítette: Keszei András. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 1. sz. 7–18.
- Bourdieu, Pierre, 2000 [1973]. A közvélemény nem létezik. (Fordította: Léderer Pál.) In: Kiss Balázs (szerk.), *Politikai kommunikáció. Szöveggyűjtemény*. 271–283. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- Debreczeni József, 2000. „Publicisztikai politológia”: fából vaskarika. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. sz. 243–252.
- Dieckmann, Walther, 2000 [1969]. A politikai szavak tartalma. Fordította: Szabó Márton. Szabó Márton – Kiss Balázs – Boda Zsolt (szerk.): *Szöveggyűjtemények a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*. 28–52. Budapest: Tankönyvkiadó, Universitas.
- G. Fodor Gábor, 2001. Lehet-e a politika tudomány? *Politikatudományi Szemle*, 1–2. sz.
- Galló Béla, 2000. Egy ilyen, egy olyan. *Politikatudományi Szemle*, 3–4. sz. 265–274.

- Geertz, Clifford, 1994. Az ideológia mint kulturális rendszer. Fordította: Fejér Balázs. In: uő.: *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*. 22–62. Budapest: Századvég Kiadó.
- Jobbágy József, 2000. A tudós publicista. *Politikatudományi Szemle*, 1–2. sz. 253–257.
- Kiss Lajos András, 1999. A diszkurzív politika természetrajza. *Magyar Filozófiai Szemle*, 6:993–1001.
- Lakner Zoltán, 2000. Egy szakma presztízse. *Politikatudományi Szemle* 3–4. sz. 275–283.
- Nádas Péter, 1995. Egy reformer lélek. *Holmi*, 10. sz. 1472–1482.
- Rorty, Richard, 1994 [1989]. *Estelegesség, irónia és szolidaritás*. Fordította: Boros János és Csordás Gábor. Dianoia sorozat. Pécs: Jelenkor Kiadó
- Schmidt Mária, 2001. Helyet teremtünk magunknak. Interjú. Készítette: Dési János és Németh Péter. *Népszava*, március 24.
- Szabó Márton, 1997. Politikai fogalmak történeti metszetben. (Utószó) In: Reinhart Koselleck: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. 83–103. Budapest: Józsefvegy Műhely Kiadó
- Szabó Márton, 1998 [1996]. A vitatkozó politika: Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. In: uő.: *Diszkurzív térben: Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról*. 340–384. Budapest: Scientia Humana
- Szabó Márton, 1999. Publicisztikai politológia Magyarországon a kilencvenes években. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 81–93.
- Szabó Márton, 2000. Politika versus politikai: Carl Schmitt „das Politische” fogalma. In: uő.; (szerk.) *Beszélő politika: A diszkurzív politika teoretikus környezete*. 24–50. Budapest: Józsefvegy Műhely Kiadó
- Szabó Márton, 2001. Political Science and Politicises in Hungary in the 1990s. In: Andreas Pribersky, (szerk.): *Social Scientist in the Transformation in East-Central Europe*. London: Avebury, 2001. (Megjelenés alatt)

